

Elmozdult képek?

Panek Zoltán születésének 80. évfordulóján Láng Gusztávval beszélget Fűzfa Balázs

*„Mindig túlbeszélt mindenkit, az csak természetes, hogy túléli mindazokat, akiknek alig volt egy gondolatuk az élet folyamán.”
(Lászlóffy Aladár)*

– Tisztelt Professzor Úr, kedves Gusztáv! Húsz évnyi együttműködésünk legemlékezetesebb „szellemfigurája” kétségkívül Panek Zoltán... Élénken élnek bennem az anekdoták, a gyönyörűbbnél gyönyörűbb történetek, melyek Veletek megestek abban a varázslatos világban, a hatvanas-hetvenes években Erdélyben. De élénken élnek a Panek Zoltán szerzőségével jelzett szövegek, szójátékok, szösszenetek is, melyekből Te nyilván több csokorral tudnál mesélni bármikor; ám tartogassuk ezeket kicsit későbbre...!

Az író, akiről beszélgetünk, utolsó másfél évtizedét Budapesten élte le. 2001-ben halt meg ebben a városban, majd Kolozsvárott, Házsongárdon temették el. A Lászlóffy Aladártól idézett mottó a sírbeszéd befejező mondata, melyet eredetileg Panek Zoltán írt édesapjáról.

A 80 éve született író Szatmárhoz kötődik. Ugyanabba az iskolába járt, mint Dsida Jenő, s melynek padjait koptattad Te is: Szatmárnémetiben, a „láncos templom” szomszédságában lévő Kölcsey Gimnáziumba. (S ezeket a folyosókat róttá néhány évtizeddel később Kovács András Ferenc is.) Emlékszel esetleg rá ezekből az időkből?

– Szatmárnémetiben két magyar fiúgimnázium működött, mondhatni, időtlen idők óta (tudtommal még a két háború közötti román impérium alatt is); egy református – ez áll a „láncos templom” mellett, s ez lett mára a Kölcsey – és egy katolikus, a „kirkat”, mert teljes neve „Királyi Katolikus Gimnázium” volt, legalábbis 1940–44 között, a „kis magyar világban”. Ez ma az Eminescuról elnevezett román gimnázium. Ez az iskola (mármint az épülete) az egykori Pázmány Péter utca és az ugyancsak egykori Szent Imre herceg utca sarkán áll (a mai utcaneveket nem tudom). Egy olyan épületsort zárva le, melyek mind katolikus egyházi ingatlanok voltak: a rövid utca ellenkező sarkán állt a jezsuita rendház és konviktus; utána következett a vincés iskolatestvérek kis rendháza, majd a Kálvária-templom, s aztán a gimnázium. A jezsuita rend működtette, számos világi tanár alkalmazásával. (A teljesség kedvéért: a Pázmány Péter és Eötvös József utcák sarkán álló jezsuita konviktussal szemben állt a neológ zsinagóga.)

Panek Zoltán katolikus volt, bár saját bevallása szerint különösebben szigorú vallási nevelést nem kapott családjától. Édesapja vallásosságára (talán) jellemző, hogy édesanyja szerint – ahogy Panek Zoltán idézi – „ilyen katolikust a kerítésből is törhettem volna”. Ettől függetlenül gimnáziumi tanulmányait 1948-ig, az érettségiig (egyben a romániai „tanügyi reformig”, amely lényegében az iskolák államosítását jelentette) a katolikus gimnáziumban folytatta. 1948 után a két magyar gimnázium helyett egy állami magyar fiúliceum létesült Szatmáron, éspedig a volt református gimnázium épületében. Ez a mostani Kölcsey.

Én az első két gimnáziumi osztályt a Szatmári Irgalmas Nővérek erdődi algimnáziumában végeztem, úgyhogy Panek Zoltánnal diákként nem találkoztam. Ennek ellenére ismertem, bár nem tudtam róla. Nagyanyám ugyanis előfizette számomra (és kérésemre) a *Diákszó* című iskolai lapot, melyet – ezt persze csak jóval később tudtam meg – Panek Zoltán (is) szerkesztett. Emlékszem belőle egy humoros hírre; közeledett a bizonyítványosztás, és erre a napra a *Diákszó* „földrengést” prognosztizált, melynek során a nyújtófák, fakanalak elhagyják helyüket, és féltő, hogy a nebulók fején, hátán koppannak. Azért emlékszem erre a „diákhumorra”, mert tizenegy éves fejjel szó szerint értettem, s nagyapámnak kellett az „átvitt értelmet” megmagyaráznia, miközben szemmel láthatólag mulatott naivságon. Az emiatt érzett röstelkedésem tette maradandóvá az emléket, gondolom. De jellemző az is, hogy Panek Zoltán létéről – már ha valóban ő írta ezt a kis kroit – ilyen fura és áttételes módon vettem tudomást. Furcsa az is, hogy erről vele sohasem beszéltem. Kár, mert most tudnám, az ő írása volt-e az első „újságotvasmányom”.

– *Panek Zoltán már 1957-ben feltűnést keltett első regényével (Minden külön értesítés helyett). A hetvenes-nyolcvanas, „hosszú évtizedfordulón” pedig sorra jelentek meg érett kötetei, egyik a másik után látott napvilágot (A földig már lépésben, 1977; Emberbolondok, 1978; s még ugyanebben az évben egy reprezentatív válogatás: Elmozdult képek, 1978; aztán: Pilátus a konyhában, 1980; Prométheusz felmentése, 1980; Boszorkánygyűrű, 1982; Függő játsszmák, 1983). Főképpen novelláskötetek ezek, de nagyobb, regény típusú szövegek, illetve tárca-gyűjtemények is akadnak közöttük. Sőt, A földig már lépésben egyenesen „analitikus regény”, s mint ilyen, a kor magyar prózájának egyik kiemelkedő alkotása. Lehetséges, hogy ezek a művek részei az erdélyi irodalmi tudatnak, csak a magyarországi szakma és közönség beszél róluk „kevesebbet”? Hol van, s hol lenne a helye szerinted Panek Zoltánnak az egyetemes magyar irodalom kánonjában? Születésének 80. évfordulója hozhat-e változást az utókor értékelésében?*

– Néha úgy érzem, túl könnyen és felelőtlenül bánunk a kánon szóval. (Ezt elsősorban magamra mondom.) Lehet, hogy a kánon annál sokkal megállapodottabb, sokkal nagyobb történelmi távlatot igénylő struktúra, semhogy azonosítsuk a kortárs kritika még oly tiszteletre méltó rangsorolásaival. Ez utóbbiak legfeljebb a *kánonjavaslat* nevet érdemlik. S hogy e javaslatot elfogadjá-e az irodalmat éltető közönség, az majd évtizedek múlva derül ki. Ezért Panek Zoltán helyét is korai még méricskélni. Meggyőződésem, hogy az általa felsorolt művek „élnek”, legalábbis abban az értelemben, hogy rejtett hatásuk – elsősorban a bennük jelentkező nyelvi bátorítás, a hagyományozott, bizvást archetipikusnak tekinthető történetek „eltérítése” új kontextusok felé – jelen van az újabb irodalmi nemzedékek számos művében. Lehet, hogy eljön az idő, amikor valaki e nemzedékekből számot vet ezzel, és „újra felfedezi” Panek Zoltánt. Ez persze nem kis mértékben szerencse dolga is. De mivel „a szerencse az erőt segíti”, hiszem, hogy bekövetkezik.

De hogy ne térjek ki egészen kérdésed elől: az én értékrendemben Panek Zoltán századunk magyar prózájának megújítói között van. Éspedig azon újítók között, akik a prózát igyekeztek megtisztítani az esztétikai szempontból funkciótlan elemektől. Minden történet, minden narratíva tartalmaz olyan „kötőanyagot”, mely mindössze megértéséhez szükséges, de esztétikai szerepe nincsen. (Legfeljebb közvetve, amennyiben a történet, éppen esztétikai hatása érdekében, megkívánja, hogy megértsék.) Panek Zoltán történetei ebben az értelemben nem követhetőek, mivel kötőanyaguk alig van. Nem értelmezendő történetet mond el, hanem az értelmet magát. Ha rokon példát keresnék, Páskándi Géza „töredéklírájában” találnám meg. De az ő elfogadtatása is várat még magára.

– Az előbbi kérdésben szereplő felsorolásból az is sejthető, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben nemigen szaporodtak a Panek-művek. Idézett búcsúztatójában Lászlóffy Aladár is azt mondja: „életműépítése hamarabb abbamaradt, mint az élete”. Te mennyire követted barátod magyarországi pályáját? Átköltözésének lehetett köze „elhallgatásához”? Egyáltalán, miféle okoknak tulajdonítod a műveinek megfogatkozását?

– Az „átköltözés” utáni „elhallgatás” úgyszólván tipikus erdélyi (vagy általában kisebbségi, sőt még általánosabban emigráns) írószors, melyet a régi barátok és olvasók részint sajnálattal vesznek tudomásul (ezek az irodalomkedvelők), részint kárörömmel (ezek az irodalomban elsősorban önmagukat kedvelők). Utóbbiaktól származik az egyik – széles körben terjesztett – magyarázat, mely szerint az író alkotóereje elapad, ha elszakad gyökereitől. (S itt közbevetőleg megjegyezném, hogy „elhallgatni” bőbeszédűen is lehet, művek sorával lepleztem. Vannak ugyanis írók, akik „idegenbe költözve” is új meg új könyvekkel lepik meg közönségüket, ezek azonban – esztétikai színvonalukat tekintve – alatta maradnak korábbi, „gyökeres”, azaz otthon írott munkáiknak. Kérdés persze, hogy ez minden ilyen minősített esetben igaz-e, s nem csak egy előítélet „pszeudo-kritikai” megnyilatkozása. Reményik Sándor *Eredj, ha tudsz* című költeménye, majd Kós Károly *Kiáltó Szó* című röpirata óta – az első közvetlenül Trianon előtt, a második közvetlenül utána jelent meg – a szülőföld elhagyását bűnnek bélyegezte a kisebbségi közvélemény. A „kivándorló” író alkotóerejének elapadását pedig – hiába, a legjózanabb elmék sem mentesek bűn és bűnhődés mitikus egyensúlyának, az „erkölcsi világrend” helyreállításának óhajától – e bűn méltó és megérdemelt büntetésének. Az Antheusz-monda e modern változata azonban nem mindig fedi a valóságot. Néha csak azért szigorúbb a kritika – és természetesen az általa befolyásolt olvasói érdeklődés is – az áttelepedés után született művekhez, mert gyengébbnek *akarja látni* őket, az említett erkölcsi tételt igazolandó.)

Panek Zoltán nem hitt ebben a „gyöker-elméletben”. Nemegyszer elmondta, hogy gyökere a petrezselyemnek van, nem az írónak. S azt is, hogy neki nincs kisebbségi identitástudata, mely megváltozik, ha átlépi a román–magyar határt; neki magyarságtudata van, mely a világ minden pontján ugyanazt az önazonosságot szavatolja számára. S ezt a petrezselymes párhuzamot ne tartsuk csupán „panekes” fordulatlannak, mert Szűcs Jenő egyik igen tanulságos gondolatmenetével vág egybe. („Panekes” csupán a frappáns tömörítés.) „...a nemzeti közösséghez való tartozás lényegét tekintve másféle, más természetű kapcsolat, mint az »organikus«, »természetes« viszonyra utaló »gyöker« képzete” – írta a kiváló történész. „Akkor már sokkal inkább Ernest Renan híres meghatározása (1882): »Egy nemzet léte – nap mint nap megisméltendő népszavazás«. A nemzeti hovatarozás: a nemzeti közösség tudatos vállalása minőségében más képlet, mint valami mitikus-»organikus« kapcsolat. [...] A »gyöker« és a *plébiscite*... más-más típusú nemzeti tudat igen régi szimbóluma. Az előbbi szerveesebbnek tűnik és erősebbnek, mégis bizonytalanabb; az utóbbi bizonytalanabbnak tűnik, mégis erősebb.”¹ Hosszacsakán idéztem ebből a már 1970-ben olvasható tanulmányból, de számomra annak idején revelatív erejű volt. Hogy Panek Zoltán olvasta-e, nem tudom, de hogy én beszéltem neki róla, azt igen. S azt is, hogy „szíves szóbeli közlésemet” egyetértően fogadta. A ’70-es évek elejétől kezdett ugyanis kiéleződni az erdélyi (a kisebbségi) irodalom szerepét illető véleménykülönbség. Egyik oldalon álltak azok, akik ezt a szerepkört elsősorban a kisebbségi lét – és annak anomáliái – felmutatásában látták; másik oldalon azok, akik az erdélyi irodalom

¹ SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához* = SZ. J.: *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974, Gondolat, 183.

legfontosabb feladatának a kortárs európai modernséghez történő felzárkóztatását tekintették, olyan autentikus értékek létrehozásával, melyek egyenrangúként illeszkednek az összmagyar irodalmi kánon(ok)ba. Az ellentétet a szóhasználat is tükrözte. Az „első tábor” szívesen élt a maga szerepmegfogalmazása során metaforákkal (erre persze a cenzúra úgyszólván kényszerítette is), mint a „gyökér”, a „népszolgálat”, a „kisebbségi helytállás”. A „második tábor” menekült a metaforák jelentésbizonytalanságától, és megpróbálta fogalmi pontossággal leírni a saját szereptudatát. A *gyökér* és a *plébiscite* jelezte identitáskülönbség így csapódott le stílári szinten is.

A két felfogásnak természetesen volt közös nevezője is. Mindenekelőtt a magyarságtudat s az ettől (kisebbségi körülmények között) elválaszthatatlan identitásérzés. Az első tábor ezt igyekezett tematizálni is; a második közvetett szolgálatokra vállalkozott az irodalmi-költői nyelv és kifejezési eszközök korszerűsítésével. Az erdélyi olvasók nagy része – a kisebbségi elnyomás ezt érthetővé teszi, úgyszintén a mindenkori közönség konzervativizmusként jelentkező paradigmaváltozása – az első táborral rokonszenvezett. A második tábor ez szakadatlanul védekező és vitázó helyzetbe kényszerítette.

De térjünk vissza az „elhallgatás” feltételezhető okaira. Az egyik lehet az „értelmező közösség” elmaradása, illetve megváltozása. Azok a szerkesztők és kritikusok, akik Erdélyben elismerték Panek Zoltán írói értékeit, s írói rangját mintegy tekintélyükkel biztosították, Magyarországon nem számítottak „kánonképző” tényezőnek. Hiába tudott az íróról a magyarországi irodalmi közvélemény, úgyszólván előről kellett kezdenie önnön elismertetését. Egy olyan olvasótábor közegében, melynek többsége az erdélyinél is konzervatívabb. A magyarországi olvasóknak az erdélyi irodalomról alkotott képét – s ennek megfelelően olvasói elvárásait – ugyanis sokkal nagyobb mértékben határozza meg a két háború közötti írók *erdélyisége*, mint az erdélyi közönségét. Egyszerűsítve és sarkítva: nem modernséget vár az erdélyi írótól, hanem „helyi szint” és kisebbségi öntudatot, esetleg szenvedéstörténetet, mellyel azonosulhat.

Ez önmagában nem ok az elhallgatásra, de – az író alkatától függően – befolyásolhatja alkotókedvét. Panek Zoltán, az Erdélyben elismert író hatvanévesen lett volna kénytelen vállalni ezt az újrakezdést. Talán fárasztónak találta. Talán túlságosan hiú volt ahhoz, hogy ezt a megalázónak érzett helyzetet elfogadja.

Az eset tünetértékű. A mai napig folyik (vagy akadozik?) a vita arról, hogy van(nak)-e sajátos kisebbségi kánon(ok), s ha igen, van-e létjogosultsága(uk). De ettől az elméleti vitától függetlenül a magyarországi kritika csak a legkritikább esetekben számol velük. Ez érthető is, hiszen a kritikusnak egy kaméleon színváltózó képességével kellene rendelkeznie, ha minden „határon túli” író megítélésekor más és más értékrendet használna mérőeszközü. A magyar kritikának úgyszólván a lehetetlent kellene megvalósítania egy olyan összmagyar kánon létrehozásával, amelybe minden magyar nyelven alkotó literátor belefér – illetve „belemérhető” –, ugyanakkor tartalmazza az említett kisebbségi kánonok sokféleségét is. Egységes és pluralista egyszerre. És kanonizálható értelmezései is érvényesítik mindazokat az egymástól legalább árnyalatokban biztosan eltérő olvasatokat, melyek az anyaországi és a kisebbségi „horizontokat” megkülönböztetik. Emlékszel a mesére, melyben a király (talán éppen Mátyás) azt szabja feltételül az „okos lánynak”, hogy jöjjön is meg nem is, hozzon is meg nem is, felöltözve is meg nem is? Valami ilyen feladat megoldását kellene kifundálnia a magyar kritikának, s ez máig még nem sikerült neki, legalábbis nem olyan leleményesen, mint a mesebeli okos lánynak. Ezért a kisebbségi író, ha a magyar irodalmi életbe kerül, egy kicsit úgy érzi magát, mint a partra vetett hal; nem a saját közegében van. Még egyszer leszögezném: ez nem „gyökerek” kérdése, nem az élményforrások hiányáról van szó, hiszen azokat egy érett

író biztosabban viszi magával mindenhová, mint a fogkeféjét. Sokkal inkább a befogadás biztonságáról.

A magyarországi közönség konzervativizmusa azért is kedvszegő a Panek Zoltán típusú író számára, mert egy olyan közegbe érzi kényszerítve magát, melyből éppen menekülni szeretett volna.

De persze nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget sem, hogy egy író hatvanéves korára „kiírja magát”. Thomas Mann ugyan a hatvanadik évtől számította az epikus szerző fénykorát, mert addigra kialakul az írásmódja, eléri a tapasztalatokon nyugvó életbölcesség megfelelő fokát, és testi vágyai is redukálódnak annyira, hogy ne zavarják a rendszeres munkában. Egy amerikai irodalomszociológus viszont kimutatta, hogy a világirodalom nagyjai azt/azokat a művet/műveket, mellyel/melyekkel bevették nevüket az egyetemes halhatatlanságba, csaknem kivétel nélkül negyvenéves koruk előtt írták. Panek Zoltán, úgy tűnik, nem a hatvan felett ki- és beteljesedő írók közé tartozik; Pesten ütvén tanyát, egy kicsit nyugalomba vonult.

Kritikushoz illően, jó hosszan mondtam el, hogy valójában nem tudok válaszolni kérdésedre. De talán azért nem, mert a jelenségnek – az „elhallgatásnak” – nem egyetlen oka van. Lehet, hogy a további kérdésekből és válaszokból erre a rejtélyre is derül valamennyi fény.

– *Az a prózapoétika, melynek mentén Panek Zoltán alkotott, véleményed szerint miképpen csatlakoztatható a kortársak munkáihoz s irodalomesztétikai igényeihez? Merre kell keresnünk a paneki cselekményvezetés, tárgy- és motívumválasztás, humor és ironia forrásvidékét, illetve „társaságát”? Vagy „társtalan” íróról volna szó – esztétikai értelemben szólva? Esetleg épp ellenkezőleg: legjobb szövegeiben, ún. „op-art-novelláiban” vagy másutt, hangnem és stílus tökélyre fejlesztett, plasztikus arányérzékében, esetleg groteszk paraboláiban, melyeknek jellegzetes figurája Prométheusz, Diogenész, Julius Caesar, Pilátus, netán örkényes egyperceseiben (Csillagpor-sorozat, Vakolat, Krimi, Dráma stb.) vagy belső monológra építő szövegszerkesztésében a posztmodernhez való közeledés jegyei fedezhetők fel?*

– Minden író társtalan, miután megtalálta a maga útját, és elindult rajta. „Sem rokona, sem ismerőse”, mondta a nagy előd. De bátorító példaképei minden írónak vannak. Panek Zoltán a maga számára emlékezetem szerint Kosztolányit választotta. Valószínűleg azért, mert Kosztolányi is elsődlegesnek tekintette a *mondatot*. Panek Zoltán sem hibátlan regényeket, novellákat akart írni a szó kompozíciós értelmében, hanem hibátlan mondatokat. Azért, hogy halmozásukkal megteremtse a lehetőségét annak a mondatnak, mely mintegy magába sűríti és kiteljesíti az őt előkészítő mondat-sorozat értelmét. Mondatalkotásában az aforizma a minta, s annak valamennyi kelléke: a szójáték, a paradoxon, a filozofikus kisugárzások. A Panek-mondat ezért a nyelv, a szókincs helyzeti energiáival játszik; rejtett lehetőségeiket váltja valóra. Ez néha a játék túlhabzásához vezet; az olvasót a hibátlansággal sem lehet sokáig fárasztani. De ugyanez az elszántság vezet a remeklésekhez is. Melyek között első helyre *A földig már lépésben* című regényét tenném.

Ez a regény is „társtalan”. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a hozzá hasonló regény-nyelvi újításokat csak egyszer lehet megírni. A történetmondó regény olyan séma, melyet végtelenségig lehet ismételni, mindössze új eseményekkel töltve fel azt. Az események újak, a regény azonban a régi marad. Az *eseménytelen* regény – Panek regénye – e séma tagadása, minden séma és természetesen a megismételhetőség tagadása is. Ahhoz, hogy Panek Zoltán folytassa – vagy „kiteljesítse”, de hát *egy* regény nem lehet kiteljesedés? – regényírói pályáját, egy egész *másképpen* új regényt kellett volna írnia. Lehet, hogy ehhez nem érzett elég erőt, s talán ez is oka volt elhallgatásának.

A novellista jobban győzte ezt a versenyt önmagával. Annak, amit máshol az ősmintává lett történetek „eltérítésének” neveztem – például ahogy Jeremiásné siránkozik urának hallgatagsága miatt a *Jeremiásné siralmaiban* –, ugyancsak megvan a maga sémája Panek Zoltán novellisztikájában, de ennek a sémának az ismétlődése ebben a műfajban sokkal kevésbé bántó, mint a regényben. Talán azért – bármily prózainak tűnik ez a megokolás –, mert rövidebb időt szentelünk felismerésére, és mire felismertük a sémát, már túl is vagyunk az olvasáson. De ki olvasna el egy bűnügyi regényt, ha a közepénél kitalálja, hogy ki a gyilkos?

– *Panek Zoltánnak költői sors is jutott osztályrészül (például: Mélyrepülés, 1970). Milyennek látod úgynevezett „intellektuális költészetét” a nemzedék kritikusa szemszögéből – de immár két-három évtized fénytörésében?*

– Költőnek közönségesen azt tartjuk, aki „rendszeresen” – azaz ifjúkorától élete végéig – ír verseket. Ebben az értelemben Panek Zoltán nem volt költő; a versírás egyfajta műfaji kitérő volt a prózaíró számára élete egy-egy szakaszában. Volt – vagy lehetett – ebben egy kis erőfitogtatás is, annak bizonyítása, hogy ilyet is tud. (Csak feltételezés-ként utalnék barátságára Lászlóffy Aladárral, mely – mint minden „irodalmi barátság” – korántsem volt mentes némi vetélytársi érzülettől. De erről bőven értekezik Széles Klára Lászlóffy Aladárról írott könyvében. Lászlóffy Aladár költő, aki írt prózát is, éspedig sikeresen. Talán ez is ösztönözte Panek Zoltánt, hogy ő meg olyan prózaíró legyen, aki költőként is sikeres.) De valószínűbb, hogy a *műfaji kíváncsiság* volt az ihletője. A szándék, a vágy, hogy kipróbálja a líra lehetőségeit a próza által feszélyezett élményei kifejezésére. Panek Zoltán prózája is erősen szubjektív, ezt a személyességet azonban történetmondásba, párbeszédbe, helyszínrajzokba építve közvetíti. Bármennyire le- és szétbontja az *elbeszélés* műfaji normáit, *valamennyit* kénytelen volt tiszteletben tartani belőlük annak érdekében, hogy ne veszítse el az olvasó(k) érdeklődését a szövegek „hosszabb távú” befogadása során. Ezen azt értem, ami a líra és az epika *terjedelmi* különbségében is kifejeződik. Egy epikus mű esetében – gyakran több száz oldalon keresztül – az olvasót az köti a szöveghez, hogy kíváncsi a történet végére. A krimiben, hogy ki a gyilkos; a szerelmi történetben, hogy szerencsés vagy boldogtalan a végkifejlet; egyáltalán arra, hogy milyen sors vár a bonyodalmak végeztével a szereplőkre. A lírai mű keltette várakozás ehhez képest rövid távra szól, már csak azért is, mert megköveteli a *visszacsatoló* olvasást. A vers minden egyes sorának csak az előző sorok ismeretében, emlékezetben tartásával van értelme. Terjedelme ezért kénytelen a memória végességéhez, határaihoz alkalmazkodni.

Panek Zoltán elbeszélő prózájában a lírai elemek elsősorban a párbeszédbe vannak jelen. E párbeszédbe nemcsak replikák, hanem egymás mellett „el-”beszélő párhuzamos – és önelemzően vallomásos – monológok is. A párbeszédjelleg a másik fél jelenléte, illetve az epikus helyzet tartja fent. A versekben elsősorban ezeket a párbeszédszerűséget fenntartó elemeket mellőzi Panek; egy közérzet helyzetektől és címzettől független kivetítésére törekedve. Egy rövid példa: „*Almában / az író / (olykor) / írástudatlan / boldog*”. Látható: e líra vezérelve a paradoxon. Egy élmény, egy közérzet, egy létállapot *fonákja*. Stilemája az *oxymoron*: „*írástudatlan író*”. Tömörsege „*kikövetkeztető*” megértést követel: ha az írástudatlan író boldog, akkor az írástudó író boldogtalan. Az írás tehát boldogtalanra tesz, s hogy miért, azt csak találgathatja az olvasó. De paradox magának a szövegnek a léte is, hiszen nyilván az „*írástudó*” vetette papírra; a „*boldoggá tevő*” tudatállapot kifejezése csakis a „*boldogtalanra tevő*” írás vállalásával lehetséges.

A legtöbb Panek-vers stílusa ilyen. Mindegyikben találunk aforisztikus mondatokat. „*Milyen boldogság tudni: / nyugalom senkinek sem adatik / küzdelem nélkül*”. Vagy: „*Az embe-*

rek – tömegmérétekben – igenis el tudják viselni az életet: sorsot álmodnak belé”. Még szerelmes verseiben is aforizmákat „termel” a vallomás: „Akik búcsúznak, megalázzák egymást”; „Amit látok: / abban nekem van jogom kételkedni”; „Minden szolgálélek tudja: / lázadni csak értelmetlenül szabad”. Épp ily gyakran találkozunk Panek Zoltán elbeszélő stílusának kedvelt eszközeivel, a metaforateremtő szójátékkal is. „A költő nem könnyűdalénekes. / Nem könnyű neki a dal”. „Homorú a dal, / ha konkláve nézi.” „Szembogaram nekimegy a falnak...”; „...beszorom a bánatom, nem oszthatom senkivel...” E stílusesszékzők jellegzetesen „elme-szülemények”, a ráció fölényét biztosítják (vagy keresik) az érzelmek elemzése érdekében. Ezért „intellektuális” ez a líra – de hát Panek Zoltán prózája is az.

Természetesen vannak Panek Zoltán versei között az ide válogatott idézetekhez képest megejtően érzelmes, lírai darabok is. Különösen tájélményei indítják – sokszor gyermekkori emlékeket felszabadító – vallomásokra. Talán ez is az életmű paradoxonai közé tartozik; ez a „gyökeresség” ellen hevesen tiltakozó író/költő fogalmazta meg talán leghitelesebben a szülőföldhöz – nem Erdélyhez, hanem a „valódi” szülőföldhöz, a Túr menti avasi tájhoz – fűző eltéphetetlen érzelmi szálakat.

– *Barátod messze földön híres szakácsművész is volt. Kérlek, adj nekünk ebből a „művészeti ág”-ból is egy kis ízelítőt: receptet, történetet, anekdotát?! Egyébként életében központi szerepet játszott az evés, ugye? Vagy inkább maga a főzés szórakoztatta? – Mondd, miképpen lehetséges, hogy a hatvanas-hetvenes évek Ceaușescu szorongatta Romániájában, nemritkán az éhínség határára, olyan gourmand-ok is élhettek, mint Panek Zoltán vagy Láng Gusztáv? Hogyan tudtátok magatoknak megteremteni a „semmiből a mindent”? – s ezt persze most konkrétan és jelképesen is kérdezem.*

– Nagyanyámtól örökölt, múlt század eleji Larousse-om szerint a *gourmand* jelentése „nagyevő”, az „ínyenc” pedig franciául *gourmet*. Ezt nem helyreigazításként mondom, hiszen egyrészt az enyémnél modernebb szótárak, úgy látszik, nem ismerik ezt a finom megkülönböztetést, másrészt Zoltán valóban nagyevő is volt, szakácskodó ingyencége mellett. A Túr partján táboroztunk, velünk volt Mester Zsolt is egyik fiával, s az én egyik fiam. Egy nagy bogrács öhomöt (más néven slambuc vagy öreglebencs) főztem; mindenkinek bőven jutott, még maradt is jócskán a bográcsban. Zoltánt azonban izgatta a maradék; nekiállt, és azt is megette. Utána nyögdécselt, s a kérdésre, hogy mi baja, panaszosan felelte: „Öhom-mérgezésem van.” De az étel nevében rejlő szójáték sem hagyta nyugton, s nem sokkal később megírta *Vágyom az öhomre* című karcolatát. (Lám, a bogrács is lehet ihlető múzsa.)

Ami a Ceaușescu-kori közellátást – vagy inkább a közellátás teljes hiányát – illeti, ez Panek Zoltánnak külön gondot okozott, mert cukorbeteg volt, s kímélő étrendjéhez szinte semmit sem talált a boltokban. Bevásárlókörútjainak szerény esélyeit a kőkorszakbeli vadász viszontagságaihoz hasonlította. „*Ősapu elindul*”, mondta egyszer a telefonba, „*hátha szerez egy mamutcombot.*” Nem tudom, szórakoztatta-e a főzés, de lévén az is alkotás, igyekezett pontosan fogalmazni a tűzhelyen is, akárcsak mondataiban. Másrészt megszállottja volt a szabadságnak – *Madársikoly* című versében írja: „*küzdés a szabadság – / halálig érte / repül a madár*” –, s szakácsteljesítményeivel is jelezte, hogy nem szorul feleségre, háziasszonyra. Volt ebben persze egy kis pótcselekvés is; egy naivul szerelmes férj és egy megrögzött, szabadságát betegesen féltő agglegény élt benne egyszerre – két lábon járó paradoxon. Hogy mikor melyik énje kerekedik felül, ezt ő maga sem tudhatta, ezért aztán élte és élvezte a konyhában a maga látszatfüggetlenségét. Egyik feleségével azért vett össze, mert az asszonyka azt találta mondani, hogy a kocsonyát ecetes hagymával kell enni. „Nem kell...”, szögezte le Zoltán, „...legfeljebb lehet. De lehet anélkül is.” A kis házi vita során aztán feledésbe merült a kocsonya is, a hagyma is

ecetestől, hogy a továbbiakban a lehetőség szabadságáról és a választás jogáról szóljon. Írásaiban önmagát stilizálta regényhőssé, mondhatnók e történetke kapcsán, de lehet, hogy regényhőseit stilizálta köznapi énjévé.

Néha nálunk szállt meg, amikor legénylakását átadta Kolozsvárra látogató unokaöccseinek, az „ikrek”-nek. Telefonon bejelentkezett, majd kisvártatva becsengetett. „Megjött az albrélő” – mondta vidáman, s kiült a konyhába beszélgetni és poharazni. De főzni nem is próbált; feleségem főztjével mindig meg volt elégedve. Végül is az ő háziasszonykodása nem fenyegette szabadságát.

– *Utolsó kérdésem nem kapcsolódik közvetlenül Panek Zoltánhoz, ám közvetetten érinti az ő munkásságát is. Amikorra ez az interjú megjelenik, lényegében eltűnnek a határok Magyarország nyugati felében. Még pár év, s Magyarország, illetve Románia között is megszűnik a rossz emlékű nemzetállamhatár. Ezzel „hivatalosan” sem épül tovább az a korpusz, amelyet „romániai magyar irodalom” vagy „erdélyi magyar irodalom” néven illetünk majd’ egy évszázadig. Te, aki a transzszilvanizmus kutatója is vagy, miképpen éled meg ezt a történelmi pillanatot? S amire most a kérdés elsősorban irányul: nem félt-e, hogy az ún. erdélyi magyar irodalom, melynek Panek Zoltán kétségtelenül az egyik legfigyelemreméltóbb tehetsége volt, e nagy történelmi átalakulással, miközben elveszíti önmeghatározásának egyik alapját (hál’ istennek!) – a politikai határokat –, azonközben valamiképpen elveszíti az olyan értékeket is, mint Panek Zoltán és az ő munkái?*

Mindezt azért kérdezem, s úgy értem: nem tartom kizárhatónak, hogy az eddig fennálló – s bizony „öröknek” gondolt – politikai határ befolyásolta irodalomértésünket is. S emiatt az is lehetséges, hogy bizonyos szerzőket erősen alulértékeltünk (lásd például Dsida Jenő Nélküled a közelmúltig igencsak hiányos recepcióját!), míg másokat a kisebbségben való létezés relativitása kissé megemelt a kánonban. Utóbbiak számára egy nagyobb korpuszban már értelemszerűen – amint az anyaországi irodalommal való újraegyesülés megtörténik – csak egy alacsonyabb lépcsőfokon jut hely. – Másképpen s egyszerűbben szólva-kérdezve: milyen hagyomány-átíróadásokra számíthat az következő években az erdélyi és az egyetemes magyar irodalom vonatkozásrendszerében? Ha lehet, két választ, mégpedig egy Panek Zoltán-osat és egy Láng Gusztáv-osat kérek erre a kérdésre!

– A határok egyelőre nem tűnnek el, hiszen Magyarország és Románia között fog húzódní a „schengeni” vesztegzár. Abban az értelemben azonban igazad van, hogy nem lesz – már most sincs – vámhatár, különösen a szellemiek vonatkozásában. Erdélyi irodalom azonban lesz. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a „határtalanság” nem szünteti meg sem a román nemzetállamot, sem a román alkotmány azon cikkelyét, mely szerint „Románia egységes nemzetállam”. Az első tényből következik, hogy az erdélyi magyarság változatlanul kisebbségként él Romániában, a másodikból pedig, hogy kollektív jogokra vagy autonómiára Románia jóvoltából ezután sem számíthat. A magyarországitól különböző életfeltételek tehát fennmaradnak, ami természetesen az irodalom életében is érezteti hatását. Kós Károly írta a *Kiáltó* szóban: „Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transylvania [...] van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs...” Az erdélyi magyarság a maga művelődésbeli önállóságát kénytelen megőrizni, ha identitását Romániában megtartani akarja. S ez a *regionális önállóság* a magyar irodalmi élettel szemben is megmarad. Természetesen nem azzal az önvédő indulattal, amely „romániaiságát” jellemzi, de sohasem olvad a felismerhetetlenségig a magyarországi irodalomba. Ennek megfelelően ragaszkodni fog a maga regionális értékrendjéhez, irodalmi kánonjához is.

Ez nem jelenti „kilépését” az összmagyar irodalomból. Meggyőződésem azonban, hogy a kisebbségi magyar irodalmak ezt az „összmagyart” a sokféleség, a pluralitás

érdekes egységévé tették; a magyar irodalom veszítene színeiből, ha ez a sokféleség megfakulna. Mint ahogy a magyar nyelv is veszített azzal, hogy a regionális köznyelvek közötti természetes és a nyelvfejlődésben elengedhetetlen kölcsönhatást a politikai határok szinte lehetetlenné tették csaknem egy évszázadon át.

Azt azonban nem hiszem, hogy jelentős és látványos kánonátírásra kerül sor az Európai Unióhoz tartozásunk miatt. Az erdélyi irodalomból eddig is az került be a magyarországi köztudatba, ami igazi érték volt; ezután sem lesz másképp. Éppen csak az erdélyi olvasóközönség és kritika befogadókészsége – legalábbis árnyalatokban – más volt e szerzőkkel és művekkel kapcsolatban, mint a magyarországi. S ezek a recepcióban kimutatható *másságok* a fenti okok miatt ezután sem tűnnek el majd. Vonatkozik ez a magyarországi irodalom erdélyi fogadtatására is; a „kisebbségi olvasó” kicsit másképp értelmezi és – saját kisebbségi létéből következő értékrendje szerint – másképp értékeli a magyar irodalomnak az ő számára „határon túli” termékeit. Mert ne feledjük, hogy minden határnak két oldala van; aki Pestről nézve „innyi”, az Kolozsvárról nézve „túli”. E hely- és irányhatározókban – ezt is sokan megírták – lényegében a központ és a periféria viszonya és a központ által diktált értékkülönbsége rejlik. De mi lesz akkor, ha a határon túl, a központ számára a „túli”-ban képződnek olyan értékek, melyek a perifériát egysapásra a központ szerepére jogosítják? Az „innen” és a „túl” értékviszonya megfordulhat. Mikes Kelemen korában a magyar próza minden terméke „periférikus” volt Rodostóhoz képest – s ami egyszer megtörtént, megtörténhet bármikor és akárhányszor. (Tekintsd ezt, kérlek, eszmefuttatásom „panekes” részének. Ami semmit sem von le meggyőződéses komolyságából; annál sokkal jobban tisztelem barátom emlékét.)

Szombathely–Táplánszentkereszt, 2007 őszén

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.